

Кочан І.

Терміни з компонентами *фіт(о)-...-фіт(о)* в українському науковому мовленні

Термінологія.2013;, Номер 765: сс. 43 - 47

У статті детально розглянуто специфіку компонента *фіт(о)-...-фіт(о)* в науковій термінології сучасної української мови. Виявлено динаміку слів із цими терміноелементами та тенденцію до гармонійного поєднання з національними словами.

Слова з міжнародними компонентами посідають важливе місце в будь-якій термінологічній системі, незалежно від часу її виникнення. Міжнародні компоненти – це корені грецького чи латинського походження, які уживаються з тим самим значенням у багатьох мовах Європи. Компоненти можуть займати різне місце (позицію) у слові: уживатися на початку чи в кінці, або займати бінарну позицію. Елемент *фіто-...-фіт(о)* якраз належить до таких. Він не був об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження, тому актуальність його розгляду не викликає сумнівів.

Мета аналізу – виявити терміни з такими терміноелементами в словниках як загальномовних, так і суто термінологічних, з'ясувати значення спеціальних, дати їм парадигматичну та синтагматичну характеристику, прослідкувати їхню динаміку в мові протягом століття.

Слова з інтернаціональними коренями в українському мовознавстві описувала Г. Краковецька, в окремих терміносистемах – З. Куньч (риторична), Л. Мисловська (військова), Г. Пастернак (економічна), З. Таран (медична). Статус міжнародних компонентів визначали К. Городенська, Н. Клименко, Є. Карпіловська та ін. Чимало учених прослідковували творення й появу таких слів в окремих стилях української мови, зокрема в мові засобів масової інформації аналізували О. Сербенська, А. Стишов, О. Тодор та ін., у мові художньої літератури та в розмовному мовленні – А. Нелюба, Л. Ставицька тощо.

Лексику з окремими терміноелементами досліджували А. Москаленко (*супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні-*), Л. Пацера (*електро-*), Г. Півторак (*філ-...-філ-*); О. Сербенська (*фото-*); М. Сташко (*бібліо-*); Н. Титаренко (*авто-*), Г. Чернецька (*гідро-, макро-, мікро-, міні-, мульти-, термо-, турбо-*) тощо.

Компонент *фіт(о)-* грецького походження (*φυτόν* – рослина, пагін). У складних словах вказує на зв'язок з поняттям “рослина”, напр.: *фітогеографія, фітотерапія* [15, с. 880].

У «Словарику чужих і не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906) та «Словарі української мови» Б. Грінченка (1909) слів з таким елементом немає. Це можна пояснити тим, що слова на *фіт(о)-* не поширювалися в народній мові і не мали загальномовного вжитку.

«Словник чужомовних слів» 1932 року видання вже містить лексеми: *фітобіологія, фітогени, фітогеографія, фітогліфи, фітогномія, фітогномоніда, фітографія, фітоліти, фітологія, фітономія, фітопатологія, фітотиполіти, фітофізіологія* [1, с. 455], а словник О. Скалосуза 1933 року подає: *фітобіологія, фітогеографія, фітографія, фітолїт, фітохемін*. У додатках Борецького (1955) – *фітосоціологія, фітофаги* [12, с. 529].

У «Словнику української мови» в одинадцяти томах також наголошено, що це частина складних слів, що за значенням відповідає слову “рослина”, напр.: *фітофізіологія*, *фітокарантин* [17, Т. 11, с. 602]. Тут зафіксовані такі слова: *фітобіологія*, *фітогеографія*, *фітогормони*, *фітоклімат*, *фітономус*, *фітонциди*, *фітонцидний*, *фітопалеонтолог*, *фітопалеонтологія*, *фітопатогенний*, *фітопатолог*, *фітопатологічний*, *фітопатологія*, *фітопланктон*, *фітопланктонний*, *фітотерапія*, *фітотрон*, *фітотронний*, *фітофаг*, *фітофтора*, *фітофтороз*, *фітофторостійкий*, *фітоценоз*, *фітоценологія* (24 слова).

У «Словнику іншомовних слів» (1974) знаходимо 21 термін. З неперелічених вище є *фітобентос*, *фітогельмінтологія*, *фітоморфози*, *фітостерини* [14, с. 710–711]. А у виданні 1985 року додалися *фітофенологія*, *фітоценологія*, *фітоценотипи* [15, с. 880–881].

В «Орфографічному словнику» за ред. С. І. Головащука (К., 1977) подаються такі слова: *фітобіологія*, *фітогеографія*, *фітоклімат*, *фітон*, *фітонциди*, *фітопалеонтолог*, *фітопалеонтологія*, *фітопатолог*, *фітопланктон*, *фітопланктонний*, *фітостерин*, *фітотрон*, *фітофаг*, *фітофтора*, *фітофтороз*, *фітофторостійкий*, *фітохімія* [7, с. 801]. (18 слів).

«Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури (укл. Д. Афанасьєв, А. Барбарич, Д. Зеров та ін.)» (К., 1962) містить ще й слова: *фітоактинометр*, *фітологія*, *фітопаразит*, *фітосфера*, *фітофенологія*, *фітофізіологія* [8, с. 143].

У словниках наукової термінології наведено ще такі терміни: *фітонім* [9, с. 546]; *фітоалексин*, *фітобентофаг*, *фітобій*, *фітогельмінт*, *фітогельмінтологія*, *фітоглобулін*, *фітогормон*, *фітокінетика*, *фітолізін*, *фітомаса*, *фітомелан*, *фітомер*, *фітоморфоз*, *фітонівеїн*, *фітоорганотрофія*, *фітопаразит*, *фітопланктофаг*, *фітополіфагія*, *фітосоціологія*, *фітопатологія*, *фітосозологія*, *фітостерин*, *фітострома*, *фітотератологія*, *фітотоксикологія*, *фітотоксичність*, *фітофілія*, *фітофторостійкий*, *фітохром*, *фітоценогенез*, *фітофлюєн*, *фітохінон*, *фітохром*, *фітоцецидія*, *фітоценологія*, *фітоєкологія*, *фітоєдафон* [10, с. 582–583]; *фітоалевропелітовий*, *фітогенний*, *фітогеографія*, *фітостратиграфія* [11, с. 814] – 43 номінації.

«Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник» (1995) вмістив терміни *фітобегозар*, *фітогематоглютинін*, *фітомітоген*, *фітонциди*, *фітотерапія* [18, Т. 2, с. 626].

Один з найновіших словників «Нове в українській лексиці» Д. Мазурик (Львів, 2002) містить слова *фітодизайн*, *фітодизайнер* [5, с. 125], а словник «Нові слова та значення» (2008) розширив цей перелік лексемами: *фітоаплікація*, *фітобар*, *фітозал*, *фітокосметика*, *фітокосметологія*, *фітоліки*, *фітопрепарат*, *фітотерапія* [6, с. 259–260].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007) з’явилися ще й лексеми: *фітобезоар*, *фітобентос*, *фітовірусолог*, *фітовірусологія*, *фітогеосфера*, *фітогормони*, *фітодерматози*, *фітоєкондикатор*, *фітозбір*, *фітоклімат*, *фітоконтроль*, *фітолізін*, *фітолікування*, *фітолог*, *фітомеліорація*, *фітономус*, *фітопатоген*, *фітопрепарат*, *фітосередовище*, *фітостерини*, *фітотоксикологія*, *фітотоксичність*, *фітотрон*, *фітотроніка*, *фітотронний*, *фітофаг*, *фітофагів*, *фітофенологія*, *фітофіл*, *фітофілія*, *фітофільний*, *фітофтора*, *фітофтороз*, *фітофторозний*, *фітофторостійкий*, *фітофторостійкість*, *фітохром*, *фітоценологічний*, *фітоценотипи*, *фітоценотипний*, *фіточай*» [2, с. 1538]. Усього – 74 слова.

«Словник української біологічної термінології» (2012) містить 35 термінів: *фітобентос*, *фітобій*, *фітобіологія*, *фітобійонт*, *фітогельмінт*, *фітогельмінтологія*, *фітогенез*, *фітогенний*, *фітогеографія*, *фітогеосфера*, *фітогормони*, *фіт зоофаги*, *фітоіндикатори*, *фітоіндикація*, *фітокінетика*, *фітоклімат*, *фітологія*, *фітомаса*, *фітоморфози*, *фітонциди*, *фітопалеонтологія*, *фітопатоген*, *фітопатологія*, *фітопланктер*, *фітопланктон*, *фітосфера*, *фітоксикологія*, *фітофаги*, *фітофенологія*, *фітофізіологія*, *фітофіли*, *фітоценогенез*, *фітоценоз*, *фітоценологія*, *фітоценотип* [13, с. 568–570].

Слова із цим компонентом позначають:

1) **назви наукових дисциплін та їхніх розділів:** *фітобіологія*, *фітогельмінтологія*, *фітогеографія*, *фітогельмінтологія*, *фітокосметика*, *фітокосметологія*, *фітономія*, *фітопалеонтологія*, *фітофенологія*, *фітоксикологія*, *фітофенологія*, *фітофізіологія*, *фітохімія*, *фітоценологія*. Напр.: *фітобіологія* – розділ біології, що вивчає життя рослин [17, Т. 11, с. 602]; *фітогеографія* – розділ ботанічної географії, що вивчає закономірності поширення рослин та їх угруповань на земній кулі [Там само]; *фітопалеонтологія* – розділ ботаніки, що вивчає викопні залишки рослин [Там само]; *фітокосметологія* – розділ косметології, що розробляє засоби догляду за шкірою на рослинній основі [6, с. 260];

2) **назви речовин:** *фітогормони*, *фітостерини*, *фітоліки*, *фітонциди*, *фітопрепарат*, *фітоциди*. Напр. *фітогормони* – фізіологічно активні речовини, що регулюють ріст, збільшують укорінення рослин та ін. [17, Т. 11, с. 602]; *фітостерини* – органічні речовини із групи стероїдів – стерини рослинного походження [15, с. 880], *фітонциди* – бактеріоцидні речовини, що їх утворюють такі вищі рослини, як цибуля, часник, хрін, цитрусові та ін. [17, Т. 11, с. 602];

3) **назви тварин і комах:** *фітобій*, *фітогельмінт*, *фітономус*, *фітофаги*. Напр.: *фітобій* – тварина, яка живе на рослинах [13, с. 568]; *фітономус* – жук-шкідник родини довгоносиків, личинки якого живляться листям і квітками люцерни [Там само]; *фітофаги* – тварини, що живляться рослинною їжею [15, с. 880];

4) **назви рослин:** *фітобійонт*, *фітофтора*, *фітоценоз*. Напр.: *фітобійонт* – рослинний організм, який перебуває в симбіозі з іншими організмами [13, с. 568]; *фітофтора* – рід нижчих грибів класу фітоміцетів, що паразитують на картоплі, помідорах та ін. [14, с. 710];

5) **назви**

сукупностей: *фітобентос*, *фітогеосфера*, *фітоклімат*, *фітомаса*, *фітопланктон*. Напр: *фітобентос* – сукупність рослин, що зростають на дні водойм [14, с. 710]; *фітопланктон* – сукупність рослин (переважно водоростей), що вільно плавають у верхніх шарах водойми [17, Т. 11, с. 602]; *фітоклімат* – сукупність метеорологічних умов, у яких живуть рослини [Там само];

6) **назви узагальнень:** *фітогеосфера*, *фітосфера*, *фітогеосфера* – рослинний світ земної кулі [13, с. 569]; *фітосфера* – рослинна оболонка Землі [Там само];

7) **назви процесів:** *фітогенез*, *фітотерапія*, Напр.: *фітогенез* – еволюційний історичний розвиток біологічного світу, різних типів, рядів, родин і видів або окремих їхніх представників [13, с. 568]; *фітотерапія* – лікування рослинними препаратами [6, с. 260];

8) **назви людей за професією чи виконуваною роботою:** *фітовірусолог*, *фітолог*, *фітопалентолог*, *фітопатолог*, *фітотерапевт*, *фітодизайнер*. Напр.: *фітопалентолог* – фахівець із фітопалентології [Там само]; *фітопатолог* – фахівець із фітопатології [2, с. 1539];

9) **властивості, здатності, стосунок до того, на що вказує основа:** *фітонцидний, фітопатологічний, фітопатогенний, фітотронний* тощо. Напр.: *фітопатогенний* – який спричиняє захворювання рослин [2, с. 1538]; *фітотронний* – стосовний до фітотрона [Там само]; *фітопатологічний* – стосовний до фітопатології, пов'язаний з фітопатологією [Там само].

10) **назви установ, приміщень:** *фітобар, фітозал, фітотрон, фітоцентр*. Напр.: *фітобар* – спеціалізований відділ продажу відварів і напоїв із лікарських рослин (як правило, при аптеках, санаторіях [6, с. 260]; *фітозал* – відділ продажу лікарських рослин і напоїв із них (зазвичай при аптеці) [Там само]. *фітотрон* – дослідна станція, де створюється штучний клімат для рослин [2, с. 1538];

11) **назви методів:** *фітоіндикація* – метод оцінювання різних чинників, умов, явищ, режимів середовища на основі наявності різних видів рослин чи рослинних угруповань, базується на зв'язку видів з умовами їх існування [13, с. 569];

12) **назви медичних препаратів на рослинній основі:** *фітолізін, фітопрепарат*. Напр.: *фітолізін* – лікарський препарат, що його застосовують при запаленні сечовивідних шляхів [2, с. 1538]; *фітопрепарат* – лікарський препарат на рослинній основі [Там само];

13) **назви хвороб:** *фітобезоар, фітодерматози, фітофтороз*. Напр.: *фітодерматози* – дерматози, зумовлені впливом рослинних подразників [2, с. 1538]; *фітофтороз* – хвороба рослин, спричинювана фітофторою [Там само];

14) **назви окремих організмів:** *фітопатоген, фітопланктер: фітопатоген* – збудник захворювання рослин [13, с. 569]; *фітопланктер* – окремий організм, що входив до складу фітопланктону [Там само];

Родові терміни, поєднуючись із такими словами, утворюють видові назви: *фітоценоз* (близнюків, взаємовпливу, дифузний, природний, закритий, замкнутий, інверсійний, інтерсеріальний, штучний, мозаїчний, незайманий, окультурений, відкритий, полідомінантний, простий, складний, зімкнутий, елементарний, ендемічний); *фітофтороз* (картоплі, помідорів); *фітоценотип* (витривальців, силовиків).

Прикметники з *фіто-* входять до складу терміносполук: *фітогенна* сукцесія, *фітогенний* організм.

Полісемія притаманна термінам: *фітологія* – 1) наука про рослини, їхню будову, еволюцію і класифікацію; 2) сукупність знань про лікарські рослини; *фітофіли* – 1) організми, пов'язані у своєму розвитку з рослинами; 2) екологічна група риб, які викидають ікру серед водяної рослинності [13, с. 570]; *фітоценоз* – 1) сукупність популяцій видів рослин, які внаслідок взаємодії між собою формують однорідний цілісний покрив, що відрізняється від сусідніх за ознаками рослинності; 2) найменша однотипна конкретна ділянка рослинного покриву на однорідній території [13, с. 570];

У синонімічні відношення входять терміни: *фітогеографія* – географія рослин, *фітологія* – ботаніка, *фітострома* – фітогеосфера, *фітопалеонтологія* – палеоботаніка, *фітоценологія* – геоботаніка, *фітотиполіти* – фітогліфи, *фітоценологія* – геоботаніка. Варіанти спостерігаємо серед термінів: *фітофізіологія* – фізіологія рослин, *фітотомія* – анатомія рослин, *фітохімія* – хімія рослин.

В антонімічні відношення входять терміни: *фітоценоз відкритий* – *ф. закритий*, *ф. замкнений*; *ф. простий* – *ф. складний*.

Усього виявлено 119 слів. З них 101 іменник, 18 прикметників (*фітоалевропелітовий, фітобіологічний, фітовірусологічний, фітогенний, фітогеографічний, фітогормональний, фітонцидний, фітопатогенний, фітопатологічний, фітопланктонний, фітотерапевтичний, фітотоксичний, фітотронний, фітофільний, фітофторозний, фітофторостійкий, фітоценологічний, фітоцегнотипний*). Значення прикметників позначати стосунок до того, на що вказує основа слова, або на певну здатність.

Павло Штепа пропонує компонент *фіто*- замінювати українським словом **рослина**, а складні слова із цим компонентом подавати на зразок: *фітографія* – **рослиноопис**, *фітопатологія* – **хвороба рослин** [19, с. 392].

Останніми роками компонент *фіто*- набув особливої словотвірної мобільності і, як свідчать мережа Інтернету та засоби масової інформації, сьогодні активно уживається в словах, які не зафіксовані в жодному з названих словників. Це, зокрема, такі терміни як: *фітофторози* (хвороби рослин, викликані паразитозними грибами), *фітогормони* (низькомолекулярні сполуки, що утворилися в клітинах рослин і регулюють їхній ріст і розвиток); *фітолім* (викопні рослини), *фітотрон* (камера для вирощування рослин); *фітотоксин* (отруйна речовина, яку виробляють рослини), *фітопсихологія* (наука про поведінку рослин) тощо.

Із наукової сфери, слова на *фіто*- перемістилися у сферу нашого побуту. Так, на позначення приміщення, де вживають рослинні відвари й напої з лікувально-профілактичною метою, з'явилися слова: *фітовітальня, фітокімната, фітокафе* тощо. А напої отримали назву *фіточаї*.

У косметичі й косметології все частіше уживають *фітозасоби*, до яких входять: *фітокрем, фітошампунь, фітолак, фітолосьйон, фітотампони, фітомило, фітоспрей* тощо. У *фітоаптеках* та аптечних кіосках тепер купують *фітотовари: фітосироп, фітокарфель, фітобальзам*. У засобах масової інформації постійно рекламуються *фітопослуги: фітосауна* (лікування паром від трав'яних відварів, що сприяють очищенню організму та профілактиці застудних захворювань), *фітосхуднення, фітотури* (прогулянки горами, під час яких можна назбирати ягід і грибів, лікувальних трав). На території України працюють *фітоцентри*, які надають різні види *фітопослуг*, періодично відкриваються *фітоярмарки*.

Якщо в переліку термінологічній ми спостерігали поєднання грецького компонента із запозиченими компонентами, то сьогодні маємо слова-композиції із другою українською частиною: *фітозбір, фітодобриво, фітодовідник, фітозасоби, фітовітальня*. Звичайно, що із суто наукової галузі такі слова з явно терміновим значенням перебазувалися в комерційну, медійну та побутову сфери.

Здебільшого терміни із препозиційним терміноелементом *фіто*- окреслюють терміносистеми ботаніки, фармакології, а тепер ще й косметики та косметології.

Зафіксовано компонент *-фіт(и)* й у постпозиції, напр.: *гідрофіти, гідатофіти, гідрофіти, криптофіти, мезофіти, псамофіти, тропофіти* тощо. Позначають вони в основному рослини. Порівняймо: *гідатофіти* – рослини, що на відміну від гідрофітів повністю або більшою своєю частиною занурені у воду [14, с. 160], *гідрофіти* – водяні рослини, прикріплені до ґрунту й занурені лише нижньою частиною [Там само, с. 164]; *гідрофіти* – суходільні рослини, які живуть в умовах великого зволоження [Там само, с. 160], *криптофіти* – багаторічні трав'янисті рослини, у яких наземні органи на зиму відмирають, а бруньки відновлення закладаються на кореневищах [Там само, с. 371] тощо.

Рослини позначають також терміни: *ентомофіт*, *гемікриптофіт*, *криптогалофіт*, *геліофіти*, *глікогалофіти*, *ксеромезофіт*, *глікофіти* тощо. Причому, перша частина композита вказує на особливості тієї чи іншої рослини, напр.: *геліофіти* – світлолюбіві рослини, що пристосовані до життя при повному сонячному освітленні, *геофіти* – підземні рослини; *глікофіти* – рослини незасолених ґрунтів та прісних водоймищ. А різниця між *мезогідрофітами*, *мезоксерофітами*, *мезоксифітами*, *мезофітами* полягає в пристосуванні рослин до тих чи інших особливостей ґрунту (вологого чи сухого, кислого чи не зовсім).

Окрім номінування суто рослин, терміни на *-фіти* можуть позначати й інші біологічні поняття. Так, *ендофіти* – це мікроорганізми (бактерії, археї, гриби), які частину свого життєвого циклу проводять усередині рослини й не завдають їй шкоди. А *гаметофіти* – це статеве покоління живих організмів – гаплоїдні багатокліткові фази в життєвому циклі рослин та водоростей, що розвиваються зі спорофітів й утворюють статеві клітини – гамети.

Лише терміни *неофіти*, *палафіти* мають інше значення. *Неофіт* – це новохрещений, новопосвячений, узагалі – новий прихильник релігії; переносно: новак, що пристав до якогось учення, релігійного руху [15, с. 579], а *палафіти* – окремі житла або цілі селища, споруджені на палях з дерев'яним помостом над водою або болотом. Відомі з часів неоліту [Там само, с. 614].

Постпозиційний терміноелемент *-фіт* з нульовим закінченням може мати й суто медичні значення. Порівняймо *остеофіт* – патологія кісток: нарост на поверхні кістки [18, Т. 2, с. 212], *артремфіт* – миша суглобова [Там само, Т. 1, с. 135].

Отже, можна стверджувати, що в постпозиції компонент виконує функцію класифікатора понять, бо вказує на належність слів із цим постпозиційним компонентом до рослин.

У цілому можемо констатувати, що елемент *фіто-* набув останнім часом словотвірної мобільності й став засобом творення не лише нових термінів біологічного спрямування, а й слів інших дотичних до біології галузей, поступово переходячи й у побутову сферу. Дослідження подібних компонентів сприятиме вияву динаміки розвитку наукового мовлення.

1. Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. – К.; Х., 1932.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Т. Бусел. – К., 2007.
3. Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / В. Доманицький. – К., 1906.
4. Кишеневий словник чужомовних слів із поясненням їхнього значення / Уложили Р. Борис і С. Корбут. – Л., 1937.
5. Мазурик Д. Нове в українській лексиці : Словник-довідник / Д. Мазурик. – Л., 2002.
6. Нові слова та значення: словник / Укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К., 2008.
7. Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головащука та В. М. Русанівського. – К., 1977.
8. Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури. / Укл. Д. Я. Афанасьєв, А. И. Барбарис, Д. К. Зеров та ін. – К., 1962.
9. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. І. Кравченко та ін. – К., 1994.

10. Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Укл. С. П. Вассер, І. О. Дудка, В. І. Єрмоленко та ін. – К., 1996.
11. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Укл. В. В. Гейченко, В. М. Завірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К., 1998.
12. Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові / О. Скалозуб. – Коломия, 1933.
13. Словник української біологічної термінології / Укл. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко та ін. – К., 2012.
14. Словарь української мови Б. Грінченка: У 4 т. – К., 1907–1909. Т. 4.
15. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1974.
16. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1985.
17. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1970–1980. 18. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник / За ред. Л. І. Петрух та О. Павловського: У 2 т. – Л., 1995. – Т. 2. 19. Штепа П. Словник чужослів: Знадібки. – Торонто, 1978.